

УДК 37(477)(092):37.016:821.161.2
 DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/26.195827>

Лариса ЙОВЕНКО,
 orcid.org/0000-0003-1035-071X
 доктор педагогічних наук, доцент,
 професор кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання
 Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
 (м. Умань, Черкаська обл., Україна) yovenko310@ukr.net

ТИПОВІ РИСИ ОБРАЗУ ГЕРОЯ У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В 1917–1920 РР.

У статті розглянуто типові риси образу героя в шкільних підручниках з української літератури 1917–1920 рр. За допомогою методу аналізу висвітлено особливості досконалої особистості з позицій формування ідеї народності. Виокремлено риси героя та виділено риси ідеалу людини на різних етапах розвитку вітчизняного словесного мистецтва у критичних статтях шкільних навчальних книг означеної доби (прагнення людини до свободи, намагання подолати мізерну буденність, невгамовний пошук правди, заперечення кривди, насильства, пригнічення слабких, скривджених, знедолених та ін.; ідеал інтелігентної (елітарної) особистості, основними рисами якої є освіченість, здатність брати на себе відповідальність в організації культурно-просвітницької роботи серед народу; християнські чесноти, патріотизм, працелюбство, шанування традицій і звичаїв предків). Звертається увага на формування нового типу літературного героя (мешканця урбанізованого міста, позбавленого споконвічного зв'язку з землею, зденационалізованого, зросійщеного унаслідок відриву від національної школи, з новими цінностями, способом життя, взаємостосунками у суспільстві та родині). Проаналізовано навчальні книги з української літератури, встановлено, що в них відображені особливі риси української літератури, велике призначення якої – пробудити український народ до свідомого життя, роз'ятрити його дух, приспаний у певні періоди історії. Це сприяло об'єднанню українців у міцну націю. Відзначено вагомий педагогічний потенціал мистецтва слова у формуванні рис довершеної особистості. Опрацьовано циркуляри, які були спрямовані на популяризацію реформ в українській освіті 1917–1920 рр., що запроваджували обов'язкове вивчення української мови і літератури, історії та географії України в усіх загальноосвітніх закладах та інститутах. Зазначено, що опубліковано архівні матеріали, які доводять активне підручникотворення цього історичного періоду, зокрема й з української літератури для середніх та старших класів, а також демонструють освітні завдання, що поставали перед школою.

Ключові слова: шкільний підручник з української літератури, образ героя, героїчна особистість, ідеальний герой, патріотизм, релігійність, мужність, героїзм.

Larysa YOVENKO,
 orcid.org/0000-0003-1035-071X
 Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
 Professor of the Department of Ukrainian Literature, Ukrainian Studies and Teaching Methods
 Pavel Tychnya Uman State Pedagogical University
 (Uman, Cherkasy region, Ukraine) yovenko310@ukr.net

TYPICAL FEATURES OF THE IMAGE OF THE HERO IN SCHOOL TEXTBOOKS ON UKRAINIAN LITERATURE IN 1917–1920

The article deals with typical features of the image of the hero in school textbooks on Ukrainian literature of 1917–1920. The features of the hero are distinguished and the features of the ideal of the person are distinguished at various stages of development of the national verbal art in the critical articles of the school educational books of the defined period (the desire of the person for freedom, the attempt to overcome the poor everyday life, the unrestrained search for truth, the denial of wrongdoing, the abuse, the oppression, the ideal of an intelligent (elitist) personality whose main features are education, ability to take responsibility in organizing cultural and educational work among the people; Istrian virtues, patriotism, diligence, respect for the traditions and customs of the ancestors). Attention is drawn to a new type of literary hero (urbanized city, deprived of primeval land care, mentioned city, graduating from leaving a local school, with new stories, headquarters, experience in society and parents). The author analyzed educational books on Ukrainian literature, found that they presented specific features of Ukrainian literature, its great life – to try the Ukrainian people to a conscious life, to explore its spirit, present in later periods of history, who participated in youth journalism a reliable nation; the considerable pedagogical potential of the art of the word in the formation of the rice of perfect form is determined. The circulars that were distributed on popularization reform in Ukrainian education from 1917 to 1920 were analyzed. The published archival materials, which have been quite active in the textbook, creating

this historical periodic life, have also worked with Ukrainian literature for middle and high school students, as well as demonstrated the educational results they have put before the school.

Key words: *school textbook on Ukrainian literature, hero image, heroic personality, ideal hero, patriotism, religiosity, courage, heroism.*

Постановка проблеми. Шкільні підручники з української літератури є ефективним засобом розвитку національної самосвідомості, моральних чеснот, героїко-патріотичного виховання молодого покоління. Методично-змістове наповнення навчальних книг відображає особливості суспільно-політичного та культурного розвитку держави, погляди, моральні смаки їх авторів. Різні педагогічні системи продукували підручники, що відображали актуальні у той чи інший історичний період освітньо-виховні завдання, які поставали перед школою.

Аналіз досліджень. Важливими для дослідження проблеми інтерпретації образу героя в шкільних підручниках ХХ століття стали наукові праці вчених-педагогів, які розглядали актуальні питання різних напрямів виховання. Це праці таких вчених: В. Андрущенко, А. Афанасьєва, В. Барановського, І. Беха, В. Кременя, В. Кузя, Ю. Руденка, О. Савченко, О. Сухомлинської, Е. Помиткіна та ін.

Вивченням історії розвитку шкільних підручників як соціально-педагогічного феномену займалися Л. Березівська, Л. Височан, О. Жосан, Я. Кодлюк, І. Смагін, О. Сухомлинська та інші. Проблеми становлення і розвитку навчальної книги з української літератури, національній спрямованості її змісту присвячені праці Л. Базиль, Н. Волошиної, Н. Кузьменко, Г. Токмань та інших.

Мета статті – розглянути типові риси образу героя в шкільних підручниках із української літератури у 1917–1920 рр.

Виклад основного матеріалу. Знищення самодержавства у лютому 1917 р. та утворення Української Центральної Ради (квітень 1918 р.) дало змогу активізувати роботу зі створення української національної школи. 12 жовтня 1917 р. Генеральний секретаріат України надіслав до шкіл циркуляр № 1316, згідно з яким в «усіх середніх, вищих і початкових та інших школах, які користуються державними правами, мають вводитися такі предмети: «Українська мова» і «Українознавство» (література, географія та історія України)» (Обіжник, 1917: 3).

На популяризацію реформ в українській освіті були спрямовані й інші циркуляри, у яких роз'яснювалося населенню, що «школа має бути рідна», де діти мають «навчатися чужому і своєму» (№ 1359) (Звернення: 6), що в Україні нині «сяє

сонце волі», де «наука йтиме на рідній українській мові» (№ 1360) (Звернення: 6). 1 серпня 1918 р. було прийнято Закон «Про обов'язкове вивчення української мови і літератури, історії та географії України в усіх загальноосвітніх закладах та інститутах» (Коротка записка: 5).

Створення нових підручників для національної школи стало одним з найважливіших завдань роботи освітянської спільноти. Про активне підручникотворення цього історичного періоду свідчить дослідження Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус», де зазначено, що книжок українознавчого спрямування у 1917 р. вийшло 747 назв, 1918 р. – 1084, а 1919 р. – 665 (Шевельов, 1987: 95). Зауважимо, що вагомим виявилось й фінансування державою розвитку національної освіти. Доказом цього є те, що 7 червня 1918 р. було виділено на видання українських підручників 2 млн карбованців (Коротка записка: 4–5).

Якщо для початкової школи існувала незначна кількість підручників з української мови та літератури («Буквар» Б. Грінченка, «Рідне слово» С. Черкасенка, «Віночок» О. Білоусенка), то ситуація з навчальною літературою для старших класів була катастрофічною.

Наукову цінність має підручник для школи «Хрестоматія по українській літературі для народних вчителів, шкіл учительських та середніх і для самоосвіти» (Сумцов, 1918), який витримав декілька перевидань. Навчальна книга складається із двох частин. Перша частина містить критичні матеріали про народну словесність, стару літературу (XI–XIV ст.), літературу середньої доби (XV–XVIII ст.), а друга – тлумачення творів нової літератури (кінець XVIII, XIX – початок ХХ ст.). Також до підручника увійшли фрагменти фольклорних та літературних творів. Метою укладача було «дати українському вчителю й учням українських шкіл, особливо учительських семінарій і середніх шкіл, зразковий матеріал для національної літературної й культурної освіти, а також і для позашкільної освіти» (Сумцов, 1918: 4). М. Сумцов у заключному слові акцентує увагу вчителів на особливостях шкільного вивчення творів давньої літератури, вважаючи за необхідне керувати читанням учнів та ретельно пояснювати зміст творів.

У «Хрестоматії по українській літературі» (1918 р.) подані такі твори з давньої української літератури: «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Сказання» К. Туровського, «Повчання» Володимира Мономаха, а також уривки з Початкового, Київського та Галицько-Волинського літописів. Вагоме значення має те, що представлені фрагменти творів чітко ілюструють критерії життя зразкової особистості (яка має християнські чесноти, патріотизм, працелюбство, пошану до традицій, звичаїв предків). Наприкінці кожного розділу наявні запитання і теми для школярів (Сумцов, 1918).

У 1918 р. вийшла друком праця О. Грушевського «З сучасної української літератури. Начерки і характеристики». У книзі здійснено огляд літератури та розміщено критичні статті, у яких містяться «характеристики деяких новіших письменників» та вказівки про «певні моменти в історії української поезії, про характерні прикмети української драми» (Грушевський, 1918: 4). У контексті нашого дослідження ця навчальна книга цікава тим, що вчений чи не вперше в методиці української літератури не просто перелічує твори письменників XIX ст. та робить короткі анотації до них, а й аналізує образи цих творів.

Автор виписує ідеал інтелігентної (елітарної) особистості, основними рисами якої вважає освіченість і здатність брати на себе відповідальність в організації культурно-просвітницької роботи серед народу. Необхідно не вести народ за собою, як пропонували революціонери різних партій і груп, а йти разом з ним (народом) стежкою культурної праці, уважно спостерігати, корегувати нові ідеї та погляди, які вступають в синтез з давніми традиційними поглядами українців.

Літературознавець звертає увагу на формування нового типу героя – мешканця урбанізованого міста, оскільки відбуваються докорінні зміни у світогляді селянина, розривається споконвічний зв'язок із землею, вщент руйнуються усталені погляди, побут, зникають традиції, протягом якогось часу людина вагається в своїх оцінках без ясного розуміння критеріїв оцінки, відбувається процес денационалізації унаслідок відриву від національної школи, поступово відбувається зрощення населення, формуються нові цінності, спосіб життя, взаємостосунки у суспільстві та родині. Отже, з'являється новий тип літературного героя.

У 1919 р. на з'їзді директорів українських гімназій міністр народної освіти І. Огієнко наголосив на першочергових завданнях формування національної системи шкільної освіти. Найважливішим із них була розробка навчального плану

та програм, які б відповідали новим запитам. У постанові «Про підручники та приладдя» увагу акцентовано на критичному рівні забезпечення українськими підручниками, тому пропонувалося пожвавити роботу видавничого відділу міністерства (Резолюція, 1919: 90–94). У січні цього ж року керівництво видавничого відділу Міністерства освіти визначило пріоритетні завдання з підготовки до нового навчального року необхідного шкільного обладнання. Серед них – створення підручників з усіх шкільних дисциплін, забезпечення шкільних закладів освіти дитячими книгами для читання українських авторів (Реорганізація: 2).

Одним із перших підручників з української літератури, який рекомендувався Наркомом освіти для використання у школах та вищих навчальних закладах України, була праця С. Єфремова «Історія українського письменства» (Єфремов, 1995). Книга була видана у 1911 році й витримала чотири повних перевидання та одне скорочене для шкільної освіти (Єфремов, 1919). Підручник вміщує 8 розділів, де подано історію розвитку літературного процесу в Україні, здійснено високопрофесійну оцінку літературних фактів, виокремлено провідні ідеї в історії літератури, виділено етапи в історії українського письменства.

У фаховій педагогічній періодиці початку минулого століття наявні численні публікації про застосування підручників в українських школах, які вважалися анахронізмом, залишком дореволюційної системи освіти. Саме тому у процесі вивчення шкільного курсу української літератури стали використовувалися хрестоматії.

У 1919 р. з'явився посібник «Хрестоматія нової української літератури» М. Грунського, який було схвалено шкільною комісією Міністерства народної освіти для вивчення у російських навчальних закладах України. Навчальну книгу структуровано таким чином, що перед фрагментами зразків літературних творів подаються як авторські зауваження М. Грунського, так і критичні статті В. Антоновича, О. Григор'єва, І. Добролюбова, В. Кранихфельда, П. Куліша щодо творчого доробку представників українського красного письменства, починаючи від І. Котляревського і закінчуючи творчістю Лесі Українки. Ця хрестоматія вміщувала стислу характеристику героїв лише окремих авторів (Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Карпенка-Карого, І. Нечуй-Левицького, Панаса Мирного). Навчальні книги такого типу містили уривки літературних творів та деякі матеріали критико-біографічного характеру, проте через недостатнє методичне наповнення так і не змогли стати шкільними підручниками.

Таблиця 1

Типові риси образу героя в шкільних підручниках з української літератури у 1917–1920 рр.

Автор навчальної книги	Автор твору та назва твору	% матеріалів, які містять аналіз образу героя	Типові риси образу героя
О. Грушевський. «З сучасної української літератури. Начерки і характеристики», 1918 р.	І. Котляревський. «Енеїда»	-	Наголошується, що в поемі вперше в українській літературі автор зобразив українське селянство, його життя, побут, прагнення, мрії і сподівання, зобразив надзвичайно реалістично і показав всьому світові, яким є справжній українець (Грушевський, 1918: 170).
М. Сумцов. «Хрестоматія по українській літературі», 1918 р.	«Слово про закон і благодать» Іларіона, «Сказання» К. Туровського, «Повчання» Володимира Мономаха, уривки з Початкового, Київського та Галицько-Волинського літописів	30 %	Представлені фрагменти творів чітко ілюструють критерії життя зразкової особистості (християнські чесноти, патріотизм, працелюбство, шанування традицій і звичаїв предків).
М. Грунський. «Хрестоматія нової української літератури», 1919 р.	Думи про трьох братів-утікачів з Азова, про Олексія Половича, про бурю на Чорному морі, про Самійла Кішку, про Байду; історичні пісні «Михайлик і Золоті Ворота», «Воевода Штефан» та ін.	20%	Аналізуючи думи як фольклорний жанр, укладачі «Хрестоматії» підкреслюють, що у цих творах зображено життя та подвиги «славнозвісних тогочасних діячів і говориться про такі їх вчинки, котрі глибоко захоплювали народні слухачі...», про головні сторінки народного життя, прилучені до поодиноких історичних, а часто й до цілком невідомих осіб, такі оповідання, в дійсність котрих вірять усі слухачі» (Сумцов, 1918: 31).
М. Грунський. «Хрестоматія нової української літератури», 1919 р.	Українські народні казки «Казка про Усмошвеця» (датована X–XII ст.), «Кирило Кожум'яка»; казка Богдана Хмельницького «Про вужа».	5%	Твори відображають героїчну боротьбу народу як з міфічними (змій), так і з історичними (печеніги, поляки) ворогами.
М. Грунський. «Хрестоматія нової української літератури», 1919 р.	Г. Квітка-Основа-Яненко. «Маруся», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка»	15%	Образи головних героїнь повістей трактуються як чисті душею і прекрасні тілом, справжнє втілення українського жіноцтва: «цей справді високопринципальний образ української дівчини, наділений од автора усіма прикметами національної краси, фізичної й духовної» (Грунський, 1919: 247).
М. Грунський. «Хрестоматія нової української літератури», 1919 р.	Т. Шевченко	0,2%	Герої розкриваються в підручнику побіжно, тобто через фрагменти критичних статей В. Антоновича, М. Добролюбова, В. Кранихфельда тощо.
М. Грунський. «Хрестоматія нової української літератури», 1919 р.	П. Куліш. «Чорна рада»	0,5%	Цікавими і типологічно правдивими визнано деякі образи тогочасних діячів, зокрема Сомка, що, на думку автора підручника, органічно вписується в коло романтичного сюжету.
А. Воронець. «Наші письменники. Життя та діяльність українських видатніших письменників. Підручник для учнів вищих початкових та середніх шкіл», 1920 р.	«Літопис» Самовидця, «Сказання про війну козацьку» Самійла Величка «Історія Русів»	3% 5%	Твори розглядаються як вагомий джерело для пізнання національного характеру української людини та особливостей її життя. У книзі презентовані саме ті фрагменти творів, що дають читачеві змогу усвідомити характер діяльності та поведінки великих синів українського народу (Воронець, 1920). Автор посібника вважає одним з джерел виховання української еліти, патріотів рідної землі. Він так пише про свою книгу: «Вона розкаже, як наш народ завжди боровся за свої вольності, за свої давні права, за те, щоб своїм ладом на своїй землі жити. Розказуючи про це живо і палко, історія навчала так робити й своїх читачів і давала в життя наших гетьманів і інших людей приклади того, як треба служити рідному краю та його вольності обороняти...» (Воронець, 1920).

Узагальнення інтерпретації образу героя в шкільних підручниках означеного періоду подано у таблиці 1.

Висновки. Таким чином, авторам проаналізованих навчальних книг з української літератури вдалося втілити такі задуми: відобразити особливі риси української літератури; висвітлити її велике призначення – пробудити український народ до свідомого життя, роз'ятрити його дух, приспаний у певні періоди історії, що сприяло б об'єднанню українців у міцну націю; відзначити вагомий педагогічний потенціал мистецтва слова

у формуванні рис довершеної особистості, високого рівня патріотизму та героїчних рис. Упорядниками розглянутих підручників сформовано тип героя української літератури, який прагне до свободи, подолання мізерної буденності, невгамовного пошуку правди, заперечення кривди, насильства тощо.

Проведене дослідження не претендує на вичерпність вивчення проблеми. Подальшої розробки потребує використання інноваційних технологій навчання під час вивчення фольклору в закладах загальної середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Воронець А. Наші письменники. Життя та діяльність українських видатніших письменників : підручник для учнів вищих початкових та середніх шкіл. 1920. 63 с.
2. Грунський Н. К. Хрестоматія нової української літератури. Київ : Б. и., 1919. 148 с.
3. Єфремов С. Коротка історія українського письменства. 3-є вид. Київ : Дніпрові пороги, 1919. 215 с.
4. Єфремов С. Історія українського письменства / за ред. М. К. Наєнка. Київ : Femina, 1995. 538 с.
5. Реорганізація видавничого відділу при Міністерстві народної освіти. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 2–2 зв.
6. Резолюції наради діячів середньої школи, що відбувся 10–14 січня 1919 р. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 90–94.
7. Грушевський О. З сучасної української літератури. Начерки і характеристики: в 2 ч. 2-е вид. Київ : Криниця, 1918. Ч. 1. Українські повісті другої половини XIX в. 207 с.
8. Сумцов М. Хрестоматія по українській літературі для народних вчителів, шкіл учительських та середніх і для самоосвіти. Харків : Союз, 1918. 152 с.
9. Коротка записка про діяльність Міністерства освіти. По департаменту середньої школи. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 4–5 зв.
10. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / пер. з англ. О. Соловей. Нью-Йорк : Сучасність, 1987. 295 с.
11. Коротка записка про діяльність Міністерства освіти. По департаменту середньої школи. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 4–5 зв.
12. Обіжник Генерального секретаріату освітніх справ від 12 жовтня 1917 р., № 1316. ЦДАВО України. Спр. 28. Арк. 3.

REFERENCES

1. Voronets A. Nashi pismennyky. Zhyttia ta diialnist ukrainskykh vydatnishykh pismennykiv: pidruchnyk dlia uchniv vyshchykh pochatkovykh ta serednykh shkil. Napysav A. Voronets. [B. m.], 1920. 63 s. [in Ukraine].
2. Hrunskiy N. K. Khrestomatiya novoi ukraynskoj lyteratury. Kyev: [B. y.], 1919. 148 s. [in Ukraine].
3. Yefremov S. Korotka istoriia ukrainskoho pysmenstva. 3-ye vyd. Kyiv: Dniprovi porohy, 1919. 215 s. [in Ukraine].
4. Yefremov S. Istoriia ukrainskoho pysmenstva / za red. M. K. Naienka. Kyiv: Femina, 1995. 538 s. [in Ukraine].
5. Reorhanizatsiia vydavnychoho viddilu pry Ministerstvi narodnoi osvity. TsDAVO Ukrainy. F. 2582. Op. 1. Spr. 168. Ark. 2–2 zv. [in Ukraine].
6. Rezoliutsii narady diiachiv serednoi shkoly, shcho vidbuvsia 10–14 sichnia 1919 r. TsDAVO Ukrainy. F. 2582. Op. 2. Spr. 16. Ark. 90–94. [in Ukraine].
7. Hrushevskiy O. Z suchasnoi ukrainskoj literatury. Nacherky i kharakterystyky: v 2 ch. 2-e vyd. Kyiv: Krynytsia, 1918. Ch. 1. Ukrainski povistiari druhoi polovyny KhIKh v. 207 s. [in Ukraine].
8. Sumtsov M. Khrestomatiia po ukrainskii literaturi dlia narodnykh vchyteliv, shkil uchytelskykh ta serednykh i dlia samoosvity. Kharkiv: Soiuz, 1918. 152 s. [in Ukraine].
9. Korotka zapyska pro diialnist Ministerstva osvity. Po departamentu serednoi shkoly. TsDAVO Ukrainy. F. 2201. Op. 1. Spr. 63. Ark. 4–5 zv. [in Ukraine].
10. Shevelov Yu. Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941). Stan i status / per. z anhli. O. Solovei. Niu-York: Suchasnist, 1987. 295 s. [in Ukraine].
11. Korotka zapyska pro diialnist Ministerstva osvity. Po departamentu serednoi shkoly. TsDAVO Ukrainy. F. 2201. Op. 1. Spr. 63. Ark. 4–5 zv. [in Ukraine].
12. Obizhnyk Heneralnogo sekretariatu osvitnikh sprav vid 12 zhovtnia 1917 r., № 1316. TsDAVO Ukrainy. Spr. 28. Ark. 3. [in Ukraine].